

IQTISODIYOT & TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, ilmiy, ommabop jurnal

GREEN ECONOMY AND DEVELOPMENT

Social, Economic, Technological, Scientific and Popular Science Journal

2026-YIL / SENTABR /
9-SON, III-QISM

ISSN: 2992-8982

<https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/>

IQTISODIYOT & TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, ilmiy, ommabop jurnal

Bosh muharrir:

Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich

*Elektron nashr. 2026-yil, sentabr.
III-qism*

Bosh muharrir o'rinbosari:

Karimov Norboy G'aniyevich

Muharrir:

Qurbonov Sherzod Ismatillayevich

Tahrir hay'ati:

Salimov Oqil Umrzoqovich, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi
Abduraxmanov Kalandar Xodjayevich, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi
Sharipov Kongiratbay Avezimbetovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor
Rae Kvon Chung, Janubiy Koreya, TDIU faxriy professori, "Nobel" mukofoti laureati
Osman Mesten, Turkiya parlamenti a'zosi, Turkiya – O'zbekiston do'stlik jamiyati rahbari
Axmedov Durbek Kudratillayevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Axmedov Sayfullo Normatovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Abduraxmanova Gulnora Kalandarovna, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Kalonov Muxiddin Baxritdinovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Siddiqova Sadoqat G'afforovna, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Xudoyqulov Sadirdin Karimovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Maxmudov Nosir, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Samadov Asqarjon Nishonovich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, professor
Slizovskiy Dimitriy Yegorovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Axmedov Ikrom Akramovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Eshtayev Alisher Abdug'aniyevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Xajiyev Baxtiyor Dushaboyevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Hakimov Nazar Hakimovich, falsafa fanlari doktori (DSc), professor
Musayeva Shoirazimovna, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor
Ali Konak (Ali Ko'nak), iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor (Turkiya)
Cham Tat Huei, falsafa fanlari doktori (PhD), professor (Malayziya)
Foziljonov Ibrohimjon Sotvoldixo'ja o'g'li, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dots.
Faxridinov Zafarjon Faxridin o'g'li, O'zb. Res. Bosh prokuraturasi HIJQKD boshqarma boshlig'i
Utayev Uktam Choriyevich, Anijon viloyati prokurorining o'rinbosari
Ochilov Farkhod, O'zb. Res. Bosh prokuraturasi IJQK Departamentining Namangan viloyati boshqarmasi boshlig'i
Buzrukhonov Sarvarxon Munavvarxonovich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Axmedov Javohir Jamolovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Toxirov Jaloliddin Ochil o'g'li, texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), katta o'qituvchi
Bobobekov Ergash Abdumalikovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), v.b. dots.
Djudi Smetana, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (AQSH)
Krissi Lyuis, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (AQSH)
Glazova Marina Viktorovna, Iqtisodiyot fanlari doktori (Moskva)
Nosirova Nargiza Jamoliddin qizi, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Sevil Piriyeva Karaman, falsafa fanlari doktori (PhD) (Turkiya)
Mirzaliyev Sanjar Makhamatjon o'g'li, TDIU ITI departamenti rahbari
Ochilov Bobur Baxtiyor o'g'li, TDIU katta o'qituvchisi
Golisheva Yelena Vyacheslavovna, Iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.
Abdukarimova Dinara Rustamxanovna, bank-moliya akademiyasi professori, DSc., professor.
Ikramov Murod Akramovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Nazarova Ra'no Rustamovna, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

IQTISODIYOT & TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, ilmiy, ommabop jurnal

Editorial board:

Salimov Okil Umrzokovich, Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Abdurakhmanov Kalandar Khodjayevich, Academician of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Sharipov Kongirاتبay Avezimbetovich, Doctor of Technical Sciences (DSc), Professor
Rae Kwon Chung, South Korea, Honorary Professor at TSUE, Nobel Prize Laureate
Osman Mesten, Member of the Turkish Parliament, Head of the Turkey–Uzbekistan Friendship Society
Akhmedov Durbek Kudratillayevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Akhmedov Sayfullo Normatovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Abdurakhmanova Gulnora Kalandarovna, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Kalonov Mukhiddin Bakhridinovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Siddikova Sadokat Gafforovna, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences
Khudoykulov Sadirdin Karimovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Makhmudov Nosir, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Yuldashev Mutallib Ibragimovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Samadov Askarjon Nishonovich, Candidate of Economic Sciences, Professor
Slizovskiy Dmitriy Yegorovich, Doctor of Technical Sciences (DSc), Professor
Mustafakulov Sherzod Igamberdiyevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Akhmedov Ikrom Akramovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Eshtayev Alisher Abduganiyevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Khajiyev Bakhtiyor Dushaboyevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Khakimov Nazar Khakimovich, Doctor of Philosophy (DSc), Professor
Musayeva Shoira Azimovna, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Professor
Ali Konak, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor (Turkey)
Cham Tat Huei, Doctor of Philosophy (PhD), Professor (Malaysia)
Foziljonov Ibrokhimjon Sotvoldikhoja ugli, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Associate Professor
Fakhridinov Zafarjon Fakhridin ogli, Head of the DCEC under the Prosecutor General's Office of the Rep. of Uzb.
Utayev Uktam Choriyevich, Deputy Prosecutor of Anijan Region
Ochilov Farkhod, Head of the Namangan Regional Department of the Department of Internal Affairs of Rep. of Uzb.
Buzrukkhonov Sarvarkhon Munavvarkhonovich, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Akhmedov Javokhir Jamolovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences
Tokhirov Jaloliddin Ochil ugli, Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Senior Lecturer
Bobobekov Ergash Abdumalikovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Acting Associate Professor
Judi Smetana, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (USA)
Chrissy Lewis, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor (USA)
Glazova Marina Victorovna, Doctor of Sciences in Economics (Moscow)
Nosirova Nargiza Jamoliddin kizi, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Associate Professor
Sevil Piriyea Karaman, Doctor of Philosophy (PhD) (Turkey)
Mirzaliyev Sanjar Makhamatjon ugli, Head of the Department of Scientific Research and Innovations, TSUE
Ochilov Bobur Bakhtiyor ugli, Senior lecturer at TSUI
Golisheva Yelena Vyacheslavovna, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor.
Abdukariyeva Dinara Rustamkhanovna, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Ikramov Murod Akramovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Nazarova Ra'no Rustamovna, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor

Ekspertlar kengashi:

Berkinov Bazarbay, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Po'latov Baxtiyor Alimovich, texnika fanlari doktori (DSc), professor
Aliyev Bekdavat Aliyevich, falsafa fanlari doktori (DSc), professor
Isakov Janabay Yakubbayevich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor
Xalikov Suyun Ravshanovich, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Rustamov Ilhomiddin, iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
Hakimov Ziyodulla Ahmadovich, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent
Kamilova Iroda Xusniddinovna, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
G'afurov Doniyor Orifovich, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Fayziyev Oybek Raximovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Tuxtabayev Jamshid Sharafetdinovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Xamidova Faridaxon Abdulkarim qizi, iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent
Yaxshiboyeva Laylo Abdisattorovna, katta o'qituvchi
Babayeva Zuhra Yuldashevna, mustaqil tadqiqotchi
Komilova Nilufar Karshiboyevna, Geografiya fanlari doktori, professori
Umirzoqov Ja'sur Artiqboy o'g'li, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent
Zebo Kuldasheva, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Board of Experts:

Berkinov Bazarbay, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Pulatov Bakhtiyor Alimovich, Doctor of Technical Sciences (DSc), Professor
Aliyev Bekdavat Aliyevich, Doctor of Philosophy (DSc), Professor
Isakov Janabay Yakubbayevich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor
Khalikov Suyun Ravshanovich, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Rustamov Ilhomiddin, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor
Khakimov Ziyodulla Akhmadovich, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor
Kamilova Iroda Xusniddinovna, Doctor of Philosophy (PhD) in Economics
Gafurov Doniyor Orifovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogy
Fayziyev Oybek Raximovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economics, Associate Professor
Tukhtabayev Jamshid Sharafetdinovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economics, Associate Professor
Khamidova Faridaxon Abdulkarimovna, Doctor of Economic Sciences, Associate Professor
Yakhshiboyeva Laylo Abdisattorovna, Senior Lecturer
Babayeva Zuhra Yuldashevna, Independent Researcher
Komilova Nilufar Karshiboyevna, Doctor of Geographical Sciences, Professor
Umirzokov Jasur Artiqboy ugli, Doctor of Economic Sciences (DSc), Associate Professor
Zebo Kuldasheva, Doctor of Economic Sciences (DSc), Associate Professor

- 08.00.01 Iqtisodiyot nazariyasi
- 08.00.02 Makroiqtisodiyot
- 08.00.03 Sanoat iqtisodiyoti
- 08.00.04 Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti
- 08.00.05 Xizmat ko'rsatish tarmoqlari iqtisodiyoti
- 08.00.06 Ekonometrika va statistika
- 08.00.07 Moliya, pul muomalasi va kredit
- 08.00.08 Buxgalteriya hisobi, iqtisodiy tahlil va audit
- 08.00.09 Jahon iqtisodiyoti
- 08.00.10 Demografiya. Mehnat iqtisodiyoti
- 08.00.11 Marketing
- 08.00.12 Mintaqaviy iqtisodiyot
- 08.00.13 Menejment
- 08.00.14 Iqtisodiyotda axborot tizimlari va texnologiyalari
- 08.00.15 Tadbirkorlik va kichik biznes iqtisodiyoti
- 08.00.16 Raqamli iqtisodiyot va xalqaro raqamli integratsiya
- 08.00.17 Turizm va mehmonxona faoliyati

Muassis: "Ma'rifat-print-media" MChJ

Hamkorlarimiz: Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,
O'zbekiston Respublikasi Bosh prokuraturasi huzuridagi Iqtisodiy
jinoyatlarga qarshi kurashish departamenti

Jurnalning ilmiyligi:

“Yashil” iqtisodiyot va
taraqqiyot” jurnali

O'zbekiston Respublikasi
Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar
vazirligi huzuridagi Oliy
attestatsiya komissiyasi
rayosatining
2023-yil 1-apreldagi
336/3-sonli qarori bilan
ro'yxatdan o'tkazilgan.

MUNDARIJA

DUAL TA'LIM ASOSIDA TEXNIKA FANLARINI O'QITISH METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH: ELEKTR ENERGETIKASI TA'LIMI MISOLIDA.....	14
Zoxidov Ikboljon Zokirjonovich	
KICHIK BIZNESDA RAQAMLI MARKETING VOSITALARINING SAVDO HAJMINI OSHIRISHDAGI IQTISODIY SAMARADORLIGI.....	20
Raxmonova Feruza Musakulovna	
MOLIYALASHTIRISHDA DAVLAT ARALASHUVINING IQTISODIY ASOSLARI	27
Yerjanov Shohrux Kabil o'g'li	
ОЦЕНКА ВЛИЯНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ РИСКОВ НА ПРОДОВОЛЬСТВЕННУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН.....	34
Нуруллаева Гулнара Коптлеуовна	
KORPORATIV BOSHQARUVDA NOMOLIYAVIY HISOBOT TIZIMINI RIVOJLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI.....	39
Akmaljon Valijonov	
BYUDJET TASHKIOTLARIDA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINING HISOB, NAZORAT VA ICHKI AUDIT OBYEKTI SIFATIDAGI IQTISODIY MAZMUNI	43
Abdulazizov Aziz Anvar o'g'li	

BYUDJET TASHKILOTLARIDA DEBITORLIK VA KREDITORLIK QARZLARINING HISOB, NAZORAT VA ICHKI AUDIT OBYEKTI SIFATIDAGI IQTISODIY MAZMUNI

Abdulazizov Aziz Anvar o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti mustaqil izlanuvchisi

e-mail: azizanvarovich2@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6344-1996

Annotatsiya. Maqolada byudjet tashkilotlarida debitorlik va kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mazmuni tijorat tashkilotlaridagi shu nomdagi kategoriyalardan tubdan farq qilishi asoslab berilgan. Muallif debitorlik qarzini byudjet mablag'ining vaqtincha immobilizatsiyasi, kreditorlik qarzini esa tasdiqlangan smeta va limitga nisbatan qabul qilingan majburiyatning hisobdagi izi sifatida talqin qilishni taklif etadi. Ushbu talqin asosida qarzlarning to'rt qirrali mazmuni - huquqiy, iqtisodiy, hisob-axborot va byudjet-intizomiy qirralari ochib berilgan, ularning besh mezonli tasnifi ishlab chiqilgan hamda hisob, moliyaviy nazorat va ichki audit obyekti sifatidagi mazmuni chegaralab ko'rsatilgan. Tadqiqot natijasida kreditorlik qarzini texnik va intizom buzilishi natijasidagi turlarga ajratib hisobga olish taklif etilgan.

Kalit so'zlar: byudjet tashkiloti, debitorlik qarzi, kreditorlik qarzi, immobilizatsiya, majburiyat, smeta, xarajat limiti, g'aznachilik, hisoblash usuli, ichki audit obyekti, byudjet intizomi.

Аннотация. В статье обосновано, что экономическое содержание дебиторской и кредиторской задолженности в бюджетных организациях принципиально отличается от одноимённых категорий коммерческих организаций. Автор предлагает трактовать дебиторскую задолженность как временную иммобилизацию бюджетных средств, а кредиторскую задолженность - как учётный след обязательства, принятого по отношению к утверждённой смете и лимиту. На этой основе раскрыто четырёхгранное содержание задолженности - правовая, экономическая, учётно-информационная и бюджетно-дисциплинарная грани, разработана пятикритериальная классификация и разграничено содержание задолженности как объекта учёта, финансового контроля и внутреннего аудита. Предложено раздельное отражение технической кредиторской задолженности и задолженности, возникшей вследствие нарушения бюджетной дисциплины.

Ключевые слова: бюджетная организация, дебиторская задолженность, кредиторская задолженность, иммобилизация, обязательство, смета, лимит расходов, казначейство, метод начисления, объект внутреннего аудита, бюджетная дисциплина.

Abstract. The article demonstrates that the economic content of receivables and payables in budget organizations differs fundamentally from the identically named categories in commercial entities. The author proposes to interpret a receivable as a temporary immobilisation of budget funds and a payable as the accounting trace of an obligation assumed relative to an approved estimate and expenditure limit. On this basis the four facets of debt content - legal, economic, accounting-informational and budgetary-disciplinary - are disclosed, a five-criterion classification is developed, and the content of debt as an object of accounting, financial control and internal audit is delimited. Separate recognition of technical payables and payables arising from breaches of budget discipline is proposed.

Keywords: budget organization, receivables, payables, immobilisation, obligation, expenditure estimate, expenditure limit, treasury, accrual basis, object of internal audit, budget discipline.

KIRISH

Byudjet tashkilotlari faoliyatida debitorlik va kreditorlik qarzlari uzoq vaqt davomida sof texnik-hisob kategoriyasi sifatida qaraldi. Amaliyotda ular hisob-kitoblar bo'limining oddiy qoldiqlari sifatida talqin qilinib, ularning iqtisodiy tabiati va byudjet intizomi bilan bog'liqligi yetarlicha tahlil qilinmadi. Aynan shu holat, bizning nazarimizda, byudjet sohasida ichki audit metodikasining sustligiga olib kelgan asosiy nazariy

sabablardan biridir: obyektning mazmuni to'g'ri aniqlanmagan joyda audit metodikasi ham to'g'ri qurilishi mumkin emas.

Mavzuning dolzarbligi bir-biri bilan bog'liq beshta holat bilan izohlanadi.

Birinchidan, davlat moliyasini boshqarish tizimidagi islohotlar. Yagona g'aznachilik hisobvarag'i tizimining joriy etilishi, o'rta muddatli byudjet rejalashtirishga o'tish va davlat xaridlarining raqamlashtirilishi majburiyatlarni qabul qilish jarayoniga yangi talablar qo'ydi. Ushbu talablar sharoitida debitorlik va kreditorlik qarzlarning har qanday to'planishi endi shunchaki hisob masalasi emas, balki islohot samaradorligining ko'rsatkichiga aylandi.

Ikkinchidan, hisob bazasining o'zgarishi. Byudjet tashkilotlari hisobini xalqaro standartlarga (IPSAS) muvofiqlashtirish va kassa usulidan hisoblash usuliga bosqichma-bosqich o'tish jarayonida debitorlik va kreditorlik qarzlari eng nozik uchastkaga aylanadi. Aynan bu moddalar ikki usul o'rtasidagi farqni jamlaydi va hisobot ishonchliligiga eng katta ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchidan, byudjet mablag'laridan samarali foydalanish talabining kuchayishi. Byudjet tashkilotidagi har bir so'm debitorlik qarzi - bu ijtimoiy vazifani bajarishga yo'naltirilishi lozim bo'lgan, ammo yo'naltirilmagan davlat resursi. Uning miqdori ijtimoiy sohaning moliyaviy imkoniyatini bevosita qisqartiradi.

To'rtinchidan, kreditorlik qarzining fiskal xavf sifatidagi tabiati. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, byudjet tashkilotlarining hisobga olinmagan majburiyatlari yashirin fiskal majburiyatga aylanadi va kelgusi yillar byudjetiga kutilmagan yuk yaratadi. Flynn va Pessoa (2014) IMF uslubiy qo'llanmasida aynan shu mexanizmni batafsil tahlil qilgan.

Beshinchidan, ichki audit institutining shakllanishi. Davlat sektorida ichki audit funksiyasi nisbatan yangi bo'lib, uning uslubiy ta'minoti hali to'liq shakllanmagan. Uslubiy ta'minotni qurish esa obyektning iqtisodiy mazmunini aniqlashdan boshlanadi. Shu ma'noda mazkur tadqiqot butun turkumning nazariy poydevorini tashkil etadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Debitorlik va kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mazmuniga oid tadqiqotlarni to'rt yo'nalishga ajratish mumkin.

Birinchi yo'nalish - hisobning umumiy nazariyasi. Ya.V. Sokolov buxgalteriya hisobi nazariyasiga bag'ishlangan ishlarida qarzni huquqiy talab yoki majburiyatning hisob obyektiga aylanishi sifatida talqin qiladi va hisobning huquqiy va iqtisodiy talqinlari o'rtasidagi ziddiyatni ochib beradi. Ushbu ziddiyat byudjet sohasida ayniqsa keskin namoyon bo'ladi: huquqiy jihatdan majburiyat mavjud bo'lsa-da, byudjet nuqtai nazaridan uning qabul qilinishiga asos bo'lmagan bo'lishi mumkin.

Ikkinchi yo'nalish - ichki nazorat va audit nazariyasi. R.K. Mautz va H.A. Sharaf (1961) auditning texnik qoidalar to'plami emas, balki ma'lum postulatlariga tayanuvchi ilmiy intizom ekanligini asoslab, audit obyektini aniqlashning metodologik ahamiyatini ko'rsatgan. V.V. Burtsev (2000) ichki nazoratni boshqaruv tizimining quyi tizimi sifatida talqin qilib, nazorat objekti sifatida operatsiya emas, balki jarayonni ajratishni taklif qilgan. A.D. Sheremet va V.P. Suyts hamda V.I. Podolskiy darsliklarida hisob-kitoblar audit metodikasining klassik tuzilmasi shakllantirilgan, S.M. Bychkova esa audit riski va uning komponentlari nazariyasini rivojlantirgan. Ushbu ishlarining umumiy cheklovi shundaki, ular tijorat sektori uchun ishlab chiqilgan va byudjet tashkilotining smeta-limit mexanizmini hisobga olmaydi.

Uchinchiy yo'nalish - davlat sektori buxgalteriya hisobi. R. Jones va M. Pendlebury davlat sektori hisobining o'ziga xosligini tahlil qilib, bu yerda hisobotning emas, balki byudjetning asosiy hisobdorlik quroli bo'lib qolishini ko'rsatgan. A. Wynne (2008) rivojlanayotgan mamlakatlar uchun hisoblash usuliga o'tishning ustuvorligiga shubha bildirib, uning resurs talabchanligi va foydasining noaniqligini asoslagan. M. Power (1997) esa tekshiruv faoliyatining ko'payishi avtomatik ravishda ishonch keltirmasligini, aksincha, verifikatsiya marosimlarini keltirib chiqarishi mumkinligini ko'rsatgan. Byudjet tashkilotlarida yiliga bir marta rasman o'tkaziladigan, ammo mazmunan bo'sh hisob-kitoblar inventarizatsiyasi - ushbu marosimning klassik namunasidir.

To'rtinchiy yo'nalish - davlat moliyasini boshqarish. A. Schick (1998) rivojlanayotgan davlatlar avvalo xarajatlar nazoratining asoslarini to'g'ri qo'yishi lozimligini, chunki umumiy fiskal intizom taqsimot va operatsion samaradorlikdan mantiqan oldin turishini asoslagan. R. Allen, R. Hemming va B. Potter (2013) majburiyatlar nazorati siklini assignatsiya, majburiyat qabul qilish, tasdiqlash, to'lov topshirig'i va to'lov bosqichlariga ajratgan; ushbu dekompozitsiya kreditorlik qarzi auditining analitik asosi hisoblanadi. S. Flynn va M. Pessoa (2014) esa davlat xarajatlari bo'yicha qarzlarning majburiyatlar nazoratining kuchsizligi, byudjetning real bo'lmasligi va naqd pulning ma'muriy taqsimlanishi natijasida yuzaga kelishini empirik jihatdan asoslagan.

Milliy tadqiqotlarda byudjet tashkilotlari buxgalteriya hisobi va audit masalalari B.A. Hasanov, N.K. Karimov, M.Q. Pardayev, K.B. Urazov, Sh.I. Ilxomov, A.V. Vahobov va boshqa olimlarning ishlarida yoritilgan. Ushbu tadqiqotlarda asosan hisob metodikasi va tashqi nazorat masalalari ko'rib chiqilgan bo'lib, qarzlarning ichki

audit obyekti sifatidagi mazmuni va ularning byudjet intizomi bilan bog'liqligi alohida tadqiqot predmeti sifatida ajratilmagan.

Adabiyotlar sharhi natijasida aniqlangan ilmiy bo'shliq quyidagicha shakllantiriladi: mavjud tadqiqotlarda qarzni huquqiy, iqtisodiy va hisob-axborot qirralari yetarlicha yoritilgan, ammo byudjet sohasiga xos bo'lgan to'rtinchi - byudjet-intizomiy qirra tizimli tarzda ajratilmagan va uning hisob hamda audit metodikasiga tatbiqiy ishlab chiqilmagan. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida quyidagi umumilmiy va maxsus usullardan foydalanildi.

Abstraktlashtirish va konkretlashtirish usuli qarz kategoriyasining umumiy iqtisodiy mazmunidan uning byudjet sohasidagi xususiy ko'rinishiga o'tish uchun qo'llanildi. Qiyosiy tahlil usuli tijorat va byudjet sektorlaridagi qarzlarning iqtisodiy tabiatini solishtirish, shuningdek milliy normativ talablarni xalqaro standartlar bilan taqqoslash uchun ishlatildi. Strukturaviy-mantiqiy modellashtirish qarzni hayotiy siklini bosqichlarga ajratish va har bir bosqichda nazorat nuqtalarini aniqlash imkonini berdi. Guruhlash va tasniflash usuli ko'p mezonli tasnifni ishlab chiqishda, mantiqiy umumlashtirish esa xulosalarni shakllantirishda qo'llanildi. Normativ-huquqiy tahlil orqali byudjet qonunchiligi, buxgalteriya hisobi to'g'risidagi qonunchilik va audit faoliyatini tartibga soluvchi hujjatlar talablari o'zaro bog'liqlikda o'rganildi.

Tadqiqotning metodologik cheklovi shundaki, taklif etilayotgan tasnif va modellar nazariy-konstruktiv xususiyatga ega bo'lib, ularning amaliy samaradorligi keng ko'lamli empirik sinovni talab qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Byudjet tashkiloti sharoitida qarzlarning o'ziga xosligi

Byudjet tashkilotlarida debitorlik va kreditorlik qarzlarning iqtisodiy mazmunini belgilovchi beshta tizim hosil qiluvchi xususiyatni ajratamiz.

Birinchidan, moliyalashtirish manbaining maqsadlilikligi. Byudjet tashkilotining xarajatlari tasdiqlangan smeta va ochilgan xarajat limitlari doirasida amalga oshiriladi. Demak, kreditorlik qarzi ikki holatda yuzaga keladi: majburiyat limit doirasida qabul qilingan, ammo naqd mablag' o'z vaqtida ajratilmagan - bu texnik yoki obyektiv kreditorlik qarzi; majburiyat tasdiqlangan limitdan ortiq qabul qilingan - bu byudjet intizomining buzilishi natijasidagi kreditorlik qarzi. Ushbu ikki turni farqlash ichki audit metodikasining eng muhim boshlang'ich nuqtasidir, chunki ularning xavf darajasi, huquqiy oqibatlari va bartaraf etish yo'llari butunlay boshqacha. Allen, Hemming va Potter (2013) taklif etgan majburiyatlar nazorati bosqichlari aynan shu farqlanishni operatsionallashtirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, foyda motivining yo'qligi. Byudjet tashkilotida kreditorlik qarzi bepul moliyalashtirish manbai sifatida iqtisodiy foyda keltirmaydi, chunki tashkilot bu mablag'ni foyda keltiruvchi aylanmaga jalb qila olmaydi. Aksincha, u penya, jarima va sud xarajatlari ko'rinishidagi qo'shimcha byudjet xarajatlarini keltirib chiqaradi. Ya'ni byudjet sohasida kreditorlik qarzi sof xarajat generatoridir. Bu holat tijorat moliyasidagi klassik qoidani - kreditorlik qarzini arzon moliyalashtirish manbai sifatida talqin qilishni - byudjet sohasiga tatbiq etib bo'lmasiligini ko'rsatadi.

Uchinchidan, debitorlik qarzining immobilizatsion tabiati. Byudjet tashkilotidagi debitorlik qarzining iqtisodiy zarari ikki komponentdan iborat: to'g'ridan-to'g'ri zarar (qaytarilmaslik ehtimoli) va muqobil zarar (mablag'ning maqsadli sarflanmaganligi natijasidagi ijtimoiy foyda yo'qotilishi). Ikkinchi komponent an'anaviy hisobda umuman aks etmaydi, ammo ichki audit uni albatta baholashi lozim, chunki aynan u byudjet mablag'idan foydalanish samaradorligini xarakterlaydi.

To'rtinchidan, g'aznachilik ijrosi orqali preventiv nazorat. Yagona g'aznachilik hisobvarag'i tizimi va shartnomalarni g'aznachilik organlarida ro'yxatdan o'tkazish tartibi majburiyatlar ustidan oldindan nazoratni ta'minlaydi. Bu byudjet tashkilotini tijorat tashkilotidan tubdan farqlaydi va ichki audit uchun mustaqil, tashqi tasdiqlovchi ma'lumot manbaini yaratadi: g'aznachilik ma'lumotlarini hisob ma'lumotlari bilan solishtirish eng ishonchli audit protseduralaridan biriga aylanadi.

Beshinchidan, hisob bazasining o'tish holati. Kassa usulidan hisoblash usuliga o'tish davrida qarzar hisobi metodologik jihatdan eng nomuvozanat uchastka hisoblanadi. Wynne (2008) ta'kidlaganidek, bunday o'tish yetarli institutsional salohiyat bo'lmagan sharoitda hisobot sifatini yaxshilash o'rniga uni murakkablashtirishi mumkin. Shu sababli o'tish davrining o'zi mustaqil audit xavfi omili sifatida hujjatlashtirilishi lozim (1-jadval).

Qarzlarning to'rt qirrali iqtisodiy mazmuni

Qirra	Debitorlik qarzi	Kreditorlik qarzi	Ichki audit uchun ahamiyati
Huquqiy	Kontragentdan pul yoki natura shaklidagi ijroni talab qilish huquqi	Kontragent oldidagi pul yoki natura shaklidagi majburiyat	Shartnomaviy asosning mavjudligi, da'vo muddatining holati, majburiyatning haqiqiyliigi
Iqtisodiy	Byudjet resursining vaqtincha chetlanishi (immobilizatsiya)	Qabul qilingan, ammo qoplanmagan resurs iste'moli	Chetlanish muddati, qaytarilish ehtimoli, muqobil xarajat
Hisob-axborot	Aktiv sifatida tan olinadi, qadrsizlanish uchun baholanadi	Majburiyat sifatida tan olinadi, penya va jarimalar bilan baholanadi	Tan olish, baholash, tasniflash va oshkor qilish to'g'riligi
Byudjet-intizomiy	Byudjet mablag'idan foydalanish samaradorligining ko'rsatkichi	Smeta va limit intizomiga rioya etilishining indikatori	Limitdan ortiq majburiyat, maqsadsiz sarflanish, yil oxiri manipulyatsiyalari

To'rtinchi qirra ushbu tadqiqotning asosiy nazariy hissasi hisoblanadi. Uning ajratilishi qarzni hisob kategoriyasidan byudjet intizomining o'lchanadigan indikatoriga aylantiradi va shu orqali ichki auditga sof hisob tekshiruvidan chiqib, byudjet jarayonini baholash imkonini beradi.

Qarzlarning ko'p mezonli tasnifi

Ichki audit maqsadlari uchun qarzlarni beshta mezon bo'yicha tasniflashni taklif etamiz.

1) Yuzaga kelish manbai bo'yicha: byudjet mablag'lari hisobidan yuzaga kelgan qarzar; byudjetdan tashqari mablag'lar (pullik xizmatlar, homiylik va xayriya tushumlari, ijara daromadlari) hisobidan yuzaga kelgan qarzar. Ushbu ajratish printsiplial ahamiyatga ega, chunki ikkala guruhga nisbatan huquqiy rejim, hisobdan chiqarish tartibi va javobgarlik chorasi turlicha.

2) Muddati bo'yicha: joriy (muddati kelmagan); muddati o'tgan - 30 kungacha, 31-90 kun, 91-365 kun, bir yildan ortiq. Muddatlar bo'yicha guruhlash (aging analysis) ichki auditning eng samarali analitik protsedurasi hisoblanadi va u analitik hisobning majburiy elementiga aylantirilishi lozim.

3) Sifat holati bo'yicha: normal (ishonchli); shubhali (qaytarilishi ehtimoldan yiroq); umidsiz (da'vo muddati o'tgan yoki qarzdor tugatilgan).

4) Yuzaga kelish sababi bo'yicha: obyektiv - moliyalashtirishning kechikishi, byudjet tushumlarining rejadani orqada qolishi; tashkiliy - shartnomaviy ishning sustligi, solishtirma dalolatnomalar tuzilmasligi, da'vo-ariza ishining yuritilmasligi; intizomiy - limitdan ortiq majburiyat qabul qilish, avanslarni asossiz to'lash; suiste'mol bilan bog'liq - fiktiv debitorlik yaratish, kamomadni qarzga o'tkazish, ikki marta to'lov. Aynan to'rtinchi guruh xavfga yo'naltirilgan auditning asosiy diqqat markazi bo'lishi lozim.

5) Kontragent turi bo'yicha: mol yetkazib beruvchilar va pudratchilar; hisobdor shaxslar; xodimlar (ish haqi, moddiy zarar, kamomad); byudjet va davlat maqsadli jamg'armalari; ijarachilar va pullik xizmat iste'molchilari; deponentlangan summalar bo'yicha hisob-kitoblar.

Hisob, moliyaviy nazorat va ichki audit obyektining chegaralanishi

Funksiya	Obyektning mazmuni	Asosiy savol	Natija
Buxgalteriya hisobi	Qarzning miqdoriy va vaqt bo'yicha qayd etilishi	Qancha, kimga, qachon?	Hisobvaraqlar qoldig'i va hisobot ko'rsatkichi
Moliyaviy nazorat	Qarzning qonuniyligi va maqsadliliigi	Qonuniymi va maqsadlimi?	Buzilish dalolatnomasi, ko'rsatma
Ichki audit	Qarzni yuzaga keltirgan va boshqaradigan jarayon hamda nazorat tizimi	Nima uchun yuzaga keldi va qanday oldini olinadi?	Xavf bahosi, tavsiya, jarayonni takomillashtirish

Ushbu farqlanish tadqiqotning markaziy nazariy natijasidir. Ichki audit nazoratning takrorlanishi emas. Agar ichki audit faqat qarzning qonuniyligini tekshirish bilan cheklansa, u moliyaviy nazorat organi funksiyasini dublikat qiladi va qo'shimcha qiymat yaratmaydi. Lenz va Sarens (2012) ichki audit kasbining kutilgan natijani bermasligining asosiy sabablaridan biri sifatida aynan mandatning noaniqligini ko'rsatgan edi. Ichki auditning o'ziga xos qiymati qarzning yuzaga kelish mexanizmini aniqlash va shu mexanizmga o'rnatilgan nazorat vositalarining yetarilishini baholashdadir.

Qarzning hayotiy sikli va nazorat nuqtalari

Kreditorlik qarzi sikli quyidagi bosqichlardan iborat: ehtiyojni rejalashtirish - smeta va limitni tekshirish - tanlov yoki xarid protsedurasi - shartnoma tuzish va ro'yxatdan o'tkazish - majburiyatni qayd etish - tovar yoki xizmatni qabul qilish - hisobga olish - to'lov - hisob-kitobni yopish.

Debitorlik qarzi sikli: majburiyat asosining paydo bo'lishi (avans, ijara, xizmat, kamomad) - hisobga olish - monitoring va solishtirish - da'vo-ariza ishi - undirish yoki hisobdan chiqarish.

Har bir o'tish nuqtasida kamida bitta nazorat vositasi bo'lishi kerak. Ichki auditning vazifasi ushbu nazorat vositalarining loyihaviy yetariligi va amaldagi samaradorligini alohida baholashdan iborat. Burtsev (2000) ta'kidlaganidek, nazorat obyekti sifatida operatsiyani emas, balki jarayonni ajratish nazorat tizimini tahlil qilishning yagona metodologik to'g'ri yo'lidir.

Natijalarni muhokama qilish

Taklif etilgan yondashuv mavjud tadqiqotlar bilan uchta nuqtada bahsga kirishadi. Birinchidan, u qarzni hisob qoldig'i sifatida talqin qiluvchi an'anaviy pozitsiyani rad etadi va uni jarayon natijasi sifatida qarashni taklif qiladi. Ikkinchidan, u kreditorlik qarzining tijorat moliyasidagi ijobiy talqinini byudjet sohasi uchun to'liq inkor etadi. Uchinchidan, u byudjet-intizomiy qirrani mustaqil tahlil o'lchovi sifatida kiritadi, bu esa qarzlarni tahlilini fiskal intizom tahliliga bog'laydi - Schick (1998) ilgari surgan asoslarni to'g'ri qo'yish mantig'iga muvofiq.

Taklifning cheklovi ham ochiq tan olinishi lozim: kreditorlik qarzini texnik va intizomiy turlarga ajratish amaliyotda limitlar to'g'risidagi ma'lumotlarning hisob tizimida to'liq aks etishini talab qiladi. Ushbu shart bajarilmagan tashkilotlarda taklif etilgan ajratish qo'lda amalga oshirilishi kerak bo'ladi, bu esa uning qamrovini cheklaydi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

1. Byudjet tashkilotlarida debitorlik va kreditorlik qarzlari tijorat tashkilotlaridagi shu nomdagi kategoriyalar bilan faqat shakl jihatidan bir xil bo'lib, iqtisodiy mazmuni jihatidan tubdan farq qiladi: debitorlik qarzi byudjet resursining immobilizatsiyasi, kreditorlik qarzi esa sof xarajat generatori va byudjet intizomi holatining indikatoridir.

2. Qarzlarning iqtisodiy mazmuni to'rt qirrada - huquqiy, iqtisodiy, hisob-axborot va byudjet-intizomiy qirralarda ochiladi. Oxirgi qirra byudjet sohasiga xos bo'lib, u nazariy adabiyotda alohida tadqiqot predmeti sifatida ajratilmagan.

3. Ichki audit maqsadlari uchun qarzlarni beshta mezon bo'yicha tasniflash taklif etiladi; ulardan yuzaga kelish sababi bo'yicha tasnif xavfga yo'naltirilgan auditning metodologik asosini tashkil etadi.

4. Hisob, moliyaviy nazorat va ichki audit obyektni turlicha kesimda ko'radi. Ichki auditning o'ziga xosligi shundaki, u qarz qoldig'ini emas, qarzni yuzaga keltirgan jarayonni va unga o'rnatilgan nazorat tizimini baholaydi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib quyidagi takliflar ilgari suriladi:

- byudjet tashkilotlari hisobi bo'yicha uslubiy hujjatlarga kreditorlik qarzini texnik va intizom buzilishi natijasidagi turlarga ajratib hisobga olish talabini kiritish;

- debitorlik qarzi bo'yicha muddatlar kesimidagi (aging) majburiy analitik hisobni joriy etish va uni hisobot shakllarida oshkor qilish;

- byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan yuzaga kelgan qarzlarni alohida subhisobvaraqlarda yuritish va hisobotda alohida ko'rsatish;

- shubhali va umidsiz qarzlarni baholash mexanizmini davlat sektori uchun moslashtirilgan holda normativ tartibga solish;

- hisob bazasining o'tish holatini rasmiy ravishda audit xavfi omili sifatida tan olish va uni xavf registrida qayd etish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. The International Handbook of Public Financial Management / R. Allen, R. Hemming, B. Potter (Eds.). – Palgrave Macmillan, 2013.
2. Flynn, S. Prevention and Management of Government Expenditure Arrears / S. Flynn, M. Pessoa. – Washington : IMF, 2014.
3. Jones, R. Public Sector Accounting / R. Jones, M. Pendlebury. – Pearson.
4. Lenz, R. Reflections on the internal auditing profession: what might have gone wrong? / R. Lenz, G. Sarens // Managerial Auditing Journal. – 2012. – Vol. 27, no. 6. – P. 532–549.
5. Mautz, R. K. The Philosophy of Auditing / R. K. Mautz, H. A. Sharaf. – American Accounting Association, 1961.
6. Power, M. The Audit Society: Rituals of Verification / M. Power. – Oxford University Press, 1997.
7. Schick, A. A Contemporary Approach to Public Expenditure Management / A. Schick. – Washington : World Bank Institute, 1998.
8. Wynne, A. Accrual accounting for the public sector - a fad that has had its day? / A. Wynne // International Journal of Governmental Financial Management. – 2008.

9. IPSASB. Handbook of International Public Sector Accounting Pronouncements / IFAC.
10. COSO. Internal Control - Integrated Framework. – 2013.
11. Бурцев, В. В. Организация системы внутреннего контроля коммерческой организации / В. В. Бурцев. – Москва : Экзамен, 2000.
12. Шеремет, А. Д. Аудит : учебник / А. Д. Шеремет, В. П. Суйц. – Москва : ИНФРА-М.
13. Подольский, В. И. Аудит : учебник / В. И. Подольский. – Москва : ЮНИТИ-ДАНА.
14. Бычкова, С. М. Аудиторская деятельность: теория и практика / С. М. Бычкова. – Санкт-Петербург.
15. Соколов, Я. В. Основы теории бухгалтерского учёта / Я. В. Соколов. – Москва : Финансы и статистика.
16. Hasanov, B. A. Audit : darslik / B. A. Hasanov [va boshq.]. – Toshkent.
17. Karimov, N. K. Buxgalteriya hisobi / N. K. Karimov [va boshq.]. – Toshkent.
18. Pardayev, M. Q. Iqtisodiy tahlil / M. Q. Pardayev [va boshq.]. – Toshkent.
19. O'zbekiston Respublikasining Byudjet kodeksi.
20. O'zbekiston Respublikasining "Buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Qonuni.
21. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan tasdiqlangan byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi to'g'risidagi yo'riqnoma.

IQTISODIYOT & TARAQQIYOT

Ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik, ilmiy, ommabop jurnal

Ingliz tili muharriri: Feruz HAKIMOV

Musahhih: Zokir ALIBEKOV

Sahifalovchi va dizayner: Hasan MAQSUDOV

2026. № 9/3

© Materiallar ko'chirib bosilganda "Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali manba sifatida ko'rsatilishi shart. Jurnalda bosilgan material va reklamalardagi dalillarning aniqligiga mualliflar ma'sul. Tahririyat fikri har vaqt ham mualliflar fikriga mos kelamasligi mumkin. Tahririyatga yuborilgan materiallar qaytarilmaydi.

Mazkur jurnalda maqolalar chop etish uchun quyidagi havolalarga maqola, reklama, hikoya va boshqa ijodiy materiallar yuborishingiz mumkin.
Materiallar va reklamalar pullik asosda chop etiladi.

El.Pochta: sq143235@gmail.com

Bot: @iqtisodiyot_77

Tel.: 93 718 40 07

Jurnalga istalgan payt quyidagi rekvizitlar orqali obuna bo'lishingiz mumkin. Obuna bo'lgach, @iqtisodiyot_77 telegram sahifamizga to'lov haqidagi ma'lumotni skrinshot yoki foto shaklida jo'natishingizni so'raymiz. Shu asosda har oygi jurnal yangi sonini manzilingizga jo'natamiz.

"Yashil" iqtisodiyot va taraqqiyot" jurnali 03.11.2022-yildan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Adminstratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №566955 reyestr raqami tartibi bo'yicha ro'yxatdan o'tkazilgan.

Litsenziya raqami: №046523. PNFL: 30407832680027

Manzilimiz: Toshkent shahar, Mirzo Ulug'bek tumani
Kumushkon ko'chasi, 26-uy.

Jurnal sayti: <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz>
